

УДК 911. 52. 502. 7

ГУДЗЕВИЧ А.В.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ КОМПЛЕКСИ В ПРИРОДООХОРОННОМУ СЬОГОДЕННІ

Постановка проблеми. Зміна пріоритетів в природокористувальній політиці десь з другої половини ХІХ ст. виражається у відмові від подальшої «сліпої» експлуатації природи та розробці концепцій мирного співіснування мешканців планети з середовищем їх існування. В якості стабілізуючого елемента, як своєрідної панацеї від безоглядного знищення та перетворення довкілля, дещо пізніше утворюються території та об'єкти, які в залежності від їх цінності охороняються на місцевому або державному рівні: біосферні та загальнодержавні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади,

дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [4, 6, 8, 10]. Серед згаданих елементів природоохоронної мережі, при їх детальному розгляді, по-суті на рівних, виступають компоненти природи та історико-культурного середовища (пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису; ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура; визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, археологічні об'єкти). Загроза знищення останніх спонукала до формування незалежно існуючої від природно-заповідного фонду мережі історико-культурних об'єктів та територій. Існування двох мереж в образі природної і культурної спадщини визначає і два дослідницьких підходи – природоцентричний і культуроцентричний.

Проблема історико-культурної спадщини знайшла своє відображення в численних публікаціях, авторами яких є історики, мистецтвознавці, краєзнавці [1, 7], рідше – природничники [3], зокрема фізико-географи [2, 5]. В їх роботах основна увага приділяється матеріальній та нематеріальній культурній спадщині, об'єкти якої не є компонентами природи та на які не поширюються природоохоронні принципи. Нагальною необхідністю сьогодення є з'ясування функціональних особливостей історико-культурних комплексів, які на тепер утворили окремі категорії (пам'ятки, парки-пам'ятки), або є структурними підрозділами природоохоронних територій з тим, аби в майбутньому об'єднати досі різнорідні охоронні підходи до цілісного природного середовища.

Метою даного дослідження є формування уяви про природоохоронні антропокультурні території, як складні природно-культурні комплекси, в яких, як в дзеркалі відображаються природа та соціо-культурне середовище.

Звідси, серед **основних завдань** публікації:

- виявлення в структурі природно-заповідного фонду об'єктів та територій історико-культурної спадщини;
- аналіз рекреаційного потенціалу історико-культурної спадщини;
- оцінювання екостану встановлених об'єктів з метою створення більш сприятливих умов збереження та використання об'єктів історико-культурної спадщини в суспільному житті.

Вибірково-оцінюючий авторський аналіз останніх природоохоронних тенденцій та охоплення ними історико-культурних комплексів випав на сельбищну територію, якою є місто Вінниця, – обласний центр з більш як 650-річним періодом природокористування та майже восьмидесятирічною історією природоохоронної роботи. Багатовіковий (сьоме сторіччя) природопідкорювальний досвід взаємодії людини з її життєвим середовищем (сплюндровані техногенним “вбранням” ґрунти та мальовничі місцевості, забруднені та “укладені” в труби річки, позбавлена життєвого простору флора і фауна) на обмеженій території, якою є наше місто час від часу втрачав свої завойовницькі риси і виливався у суттєвих вартостях, якими ставали збережені природні або історико-культурні ландшафти чи їх елементи [4, 5]. Саме завдяки “збоям” у природоперетворювальній діяльності до скарбів природної спадщини потрапили окремі види рослинності та їх групи, старовинні і сучасні парки, місця мешкання видатних людей в оточенні потерпілої від несприятливих природних та антропогенних чинників флори.

Ще у далекому 1927 році в місті Вінниці було оголошено перший державний заказник у Вінницькій області. Нині природоохоронний статус міста

мають 12 територій та об'єктів (табл. 1).

Таблиця 1.

Природно-заповідні території та об'єкти Вінниці

Категорії територій та об'єктів			
Загальнодержавного значення	Місцевого значення		
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	Пам'ятки природи		Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва
	ботанічні	комплексні	
Ботанічний сад «Поділля»	Алея вікових лип	Музей-садиба М.М. Коцюбинського	П'ятничанський парк
	Алея горіха Зібольда		
Музей-садиба М.І. Пирогова	Красень дуб		
Центральний парк культури та відпочинку ім. М. Горького	Сосна веймутова		Парк ім. О.І. Ющенко
	Дуб велетень		Дендрарій лісово-дослідної станції

Переважна більшість їх (10) належить до штучностворених і представлені наступним чином: парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (6), з яких загальнодержавного значення – 3 (102,0 га) та стільки ж місцевого значення (71,7 га), а також 4 пам'ятки природи (2, 58 га) місцевого значення.

Лише дві ботанічні пам'ятки природи місцевого значення (по 0,01 га кожна) мають природну основу і символізують типових і наймогутніших представників широколистяних лісів, яким судилося дожити до наших днів.

Найбільш асоційованими, тобто пов'язаними з пам'яттю про видатні особистості та наділені певними історико-культурними комплексами краю є парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, зокрема Музей-садиба М.І. Пирогова (загальнодержавного значення), П'ятничанський парк і Парк ім. О.І. Ющенко (місцевого значення), а також комплексна пам'ятка природи Музей-садиба М.М. Коцюбинського.

Музей-садиба М.І. Пирогова, як природоохоронний об'єкт створено на основі Розпорядження Кабінету Міністрів від 11 червня 2003 (№ 355-р). На підставі розпорядження облادміністрації № 200 від 22. 12. 1995 р. територія передана у загальнодержавну власність. Указом Президента України від 10 червня 1997 року музей-садиба отримала статус Національної (реєстраційний номер 509/97). Щоправда, цим документам передувало рішення Ради Народних Комісарів СРСР від 27 жовтня 1944 року, за яким був створений і відкритий в 1947 році музей видатного вченого, засновника військово-польової хірургії М.І. Пирогова, а також рішення від 1927 року з наданням цій території статусу державного заказника (першого на теренах Вінниччини).

Об'єкт розташований на південно-західній околиці м. Вінниці, в межах східної частини масиву Пирогово. Загальна природоохоронна площа музею-садиби складає 20,0 га. Охоронним зобов'язанням Національний Музей М.І. Пирогова переданий в підпорядкування Міністерства охорони здоров'я України.

Парк пам'ятка садово-паркового мистецтва складається з двох частин: садиби в складі будинку, де в період з 1861 по 1881 р. жив і працював вчений,

музею-аптеки, парку (6 га), яблуневого саду (10 га) та церкви-некрополя в якому знаходиться набальзамоване тіло М.І. Пирогова. Некрополь оточує невелика ділянка деревних насаджень із місцевих порід. Старовинний комплекс будівель та насаджень складають єдиний природоохоронний ансамбль площею 18,9 га.

Особливу природничу цінність представляє парк, центральна частина якого збережена в стилі історичного опису. В ньому зростає понад 60 видів деревних та чагарникових насаджень. Половина їх — екзоти. Окрасою парку є вікова липова та молоді кленова і бузова алеї. З вікових ялин збереглися 2 величезні ялини, посаджені в 1862 р. самим М.І. Пироговим.

Здавна на території садиби прижилися білки звичайні та різноманітне птаство.

Музей-садиба М.М. Коцюбинського. Територія оголошена природоохоронною згідно рішення сесії 22 скликання Облради народних депутатів від 26. 12. 1997 р. Природоохоронна площа музею-садиби становить 0,6 га. Музей-садиба має власну дирекцію. В особі користувача та охоронця виступає літературно-меморіальний музей ім. М. Коцюбинського.

Садиба заснована в 1855 р. Тут народився (1864 р.) і жив великий український письменник-демократ М.М. Коцюбинський. В далекому 1927 році на її території був відкритий музей М.М. Коцюбинського. Він став одним з перших літературно-меморіальних музеїв України.

В минулому житлові, а тепер музейні приміщення здавна прикрашають представники місцевої та інтродукованої флори.

Історико-природничою цінністю садиби, її столітньою окрасою є рідкісний тамариск та кілька кущів вічнозеленої магонії, особисто привезені у 1895 році Михайлом Коцюбинським з Криму та власноруч ним же і висаджені. Свій притулок в музеї-садибі знайшли: туя, горіхи, садок з яблунями та грушами. І до нині тут зростає кілька яблунь і груш, які посадив ще дід письменника – Максим Абаза. До найдавніших з числа зелених охоронці території належать липи, яким тепер вже далеко за 250 років. Молодими є насадження кущів бузи та калини.

В 1994 році на місці вільної від насаджень ділянки силами учасників науково-практичної конференції (в їх числі був і автор опису), присвяченої 130-й річниці з дня народження письменника було посаджено молодий яблуневий сад.

Побудований на основі патріотичних міркувань пам'ятник М.М. Коцюбинському на землях садиби започаткував і однойменну з письменником площу, яка відкрила донедавна тилову південну свою частину наступаючому місту. Саме через відсутність високого паркану прилегла безпосередньо до пам'ятника значна частина садиби постійно (майже щовечора) засмічується рештками продукції побутово-харчового призначення та іншими відходами «цивілізованого» міста.

Парк ім. О.І. Ющенка. Територія оголошена природоохоронною на підставі рішення виконкому № 441 від 30. 07. 1969 р, № 335 від 22. 06. 1972 р. Розташована у південно-західній частині м. Вінниці. Природоохоронна площа парку становить 15,0 га. Охоронним зобов'язанням парк переданий обласній психоневрологічній лікарні ім. О.І. Ющенка. Цей же заклад є основним користувачем.

Історія ландшафтного парку пов'язана із будівництвом лікарні, яке розпочалося в 1897 році на скелястих берегах Південного Бугу та його притоки річки Вишні (південно-західна околиця Вінниці). Чудове місце розташування само по собі спонукало до її прикраси. І вже через рік почалася закладка парку. Всіма

роботами керував лікар Л.Л. Дорошкевич, а це свідчить про його добру обізнаність в питаннях паркового будівництва, дендрології та природознавства. «Днем народження» парку став 1902 рік.

З вулиці Пирогова до головного корпусу лікарні від центрального входу веде алея, яка виділяється клиновидними кронами пірамідальної тополі, серед якої зростає єдиний в області жіночий екземпляр. По обидва боки – декоративні насадження. Центральна алея перетинається трьома бічними.

За фасадом лікувальних корпусів, витягнутих в одну лінію зі сходу на захід – старі насадження: ясени, дуби, клени. За ними – крутий берег Бугу з гранітними скелями та джерелами ґрунтової води.

Вздовж річки густо поросли біла акація, дика яблуня, груша, волоський горіх. З кам'янистих круч відкриваються види на зелені схили протилежного берега, уквітчаного суцільним масивом із граба, клена та липи. Паркові схили поступово сходять донизу і біля берега закінчуються зеленою смугою великого луку.

В парку зустрічається багато рідкісних порід. Зокрема є алея із модрини європейської, біогрупа горіха Зібольда, кульовидна акація, прищеплена форма клена-явора пурпурнолистого, туя західна, екземпляр евкаліпту (у відкритому ґрунті поблизу оранжереї), а також рожево квітуча форма каштана кінського. Виділяється своєю красою березовий гай та масив ялини звичайної. З чагарникових порід висаджено бирючину, акацію жовту, спірею, аронію чорноплідну, форзицію, самшит, магонію падуба-листу та ряд інших видів. Нині насадження нараховують понад 60 видів деревно-чагарникових порід і займають площу разом з будовами та фруктовим садом 40 гектарів.

Розміщення в північній частині території лікарні автопідприємств у другій половині XX ст. стали першою ластівкою у зміні її площ. Забудова з боку вул. Пирогова на початку 90-х років відібрала ще цілий шмат території. Але ці епізоди в порівнянні з сьогоденням могли б стати малопомітними. Проектування ж нового мікрорайону на початку XXI ст. і його розбудова зачепила не тільки близькі околиці, але й саму природоохоронну територію. Нині знищено центральну алею, яка вела до головного входу в парк, який, по суті, теж втратив свій благополучний вигляд та «підриваються» резервуари підземного водозабезпечення рослин через риття ровів для розміщення житлово-експлуатаційних комунікацій. Наближення будинків впритул до парку позначено каменем-нагадувачем про цю подію, який, до речі, закладений вже на території парку. Таке сусідство вже позначилося засміченням, зростаючою кількістю вигулюваних собак, викликало значну дегресію трав'янистих рослин та супроводжується порушенням структури ґрунтового покриву.

П'ятничанський парк. Територія оголошена природоохоронною на підставі рішення виконкому № 187 від 13. 05. 1964 р, № 335 від 22. 06. 1972 р. Парк розташований на підвищеному плато в межах масиву «П'ятничани». Площа природоохоронної території становить 32,0 га. Охоронним зобов'язанням переданий міському комунальному підприємству «П'ятничанський парк». Користувачем є також колишній «охоронець» – обласний ендокринологічний диспансер.

Красивий ландшафтний парк закладений англійцем Діонісієм Міклером в 2-й пол. XIX ст. в межах землеволодіння графа Мартина Грохольського. Він оточував палац, побудований в 1781 році та відомий знатними відвідувачами (польський король Станіслав-Август, російський цар, вельможі). Після пожежі в

1918 році залишилась лише частина палацу, його флігель та руїни павільйону. Ці рештки садиби Постановою Ради Міністрів УРСР від 06.09.1979 року (№442) внесені до державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України).

Парк містить значну кількість рослинних угруповань, що визначає його своєрідність, сприяє створенню атмосфери затишку і таємничості. Особливу гордість і найбільшу цінність парку становлять 90-річний масив модрини європейської та ялини звичайної. Характерною рисою всієї композиції насаджень є чисельні дендрологічні групи із листяних і шпилькових порід, серед яких виділяють сосни звичайні, ялини і вікові дуби на галявинах та мальовничих схилах балки. Південний край балки наповнений кількома джерелами ґрунтової води утворює невеликий став. А всього тут зростає понад 80 видів і форм деревно-чагарникових порід, в тому числі такі рідкісні як модрина польська, дуб червоний, берека, катальпа бегонієвидна, горіх чорний, бук червонолистий.

П'ятничанський ліс протягом значного періоду свого існування значно рідшав й зазнавав негативного антропогенного впливу. Ще в середині ХХ ст. парк був околицею міста, до якої з заходу прилягала темно-зелена смуга П'ятничанського лісу. Тепер ці місця олюднено.

У 1978 році П'ятничанський парк було закріплено за міським трестом зеленого господарства. Значна шкода була заподіяна в цей час, зокрема вирубано 14 модрин і почалося їх масове всихання разом з ялинами. Також на території існувало 8 котелень, гори вугільних шлаків, їздив поштовий транспорт тощо. До цих проблем додалися ще будівництво дороги, що спричинило знищення вікових дубів, значної вирубки зазнали дерева лісу через прокладання ліній електропередач. Крім того, 12 га вирубали під ставок.

Надійний цегляний паркан в минулому тепер в багатьох місцях розібраний, а поблизу утворених дир місцеве населення влаштовує смітники. Майже вся територія парку залучена під випас кіз, а з боку ставка на південно-західній його околиці самовільно захоплена територія під будівництво житла та посадку картоплі.

Серед невідкладних заходів, які потребує пам'ятка в силу свого функціонального призначення – це поновлення паркану в місцях його втрати при належному контролі з боку користувачів за подальшим його станом. Потребує ліквідації несанкціонований недобудований об'єкт поблизу ставка, а також інвентаризація насаджень з подальшою реконструкцією всього парку.

Висновки та перспективи дослідження. Здійснений аналіз часу виникнення, розвитку і сучасного стану історико-культурних комплексів в складі ПЗФ на прикладі м. Вінниці вказує на тісний зв'язок антропогенного історико-культурного та природного їх середовищ, що узгоджується з новою концепцією збереження усього заповідного простору в його цілісності та різноманітті. Охорона комплексної спадщини вимагає в перспективі здійснення системних досліджень і на теренах паралельно існуючої нині мережі історико-культурних комплексів з метою розробки пропозицій щодо їх охоронного статусу, розвитку рекреації та моніторингу. Перспективи такого підходу якнайкраще узгоджуються із Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972).

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України) / В.О. Горбик (відп.ред.). – К., 1999. – 304 с. 2. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу,

термінологія, районування. – К.: ВПЦ „Київський університет“, 2001. – 395 с. 3. Второв П.П., Второва В.Н. Эталоны природы (Проблемы выбора и охраны) – М.: Мысль, 1983. – 205 с. 4. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінниччина. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2002. – 128 с. 5. Денисик Г. Вінниччина – край зелених дібров і золотих нив: Краєзнавчі нариси. – Вінниця: Фонд культури, 1997. – 80 с. 6. Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть (сучасний стан, проблеми і стратегія розвитку) // Мат. всеукр. загальнотеорет. та наук.-практ. конф. (11-14 жовтня 1999). – Канів, 1999. – 224 с. 7. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. – 400 с. 8. Охрана ландшафтов: Толковый словарь. – М.: Прогресс, 1982. – 272 с. 9. Перлини Східного Поділля: Інформаційний буклет / укл. А.В. Гудзевич. – Вінниця, 2005. 10. Реєстр природно-заповідного фонду Вінницької області. – Вінниця, 2005. – 52 с.

The analysis of time of origin, development and modern state of complexes of nature protections is carried out anthropogenic and natural lines accord in basis of which.